

Conceptul de toleranță la Iosif al II-lea. Reperle analizei

ANA MARIA ROMAN-NEGOI
CRISTINEL ROMAN-NEGOI

Istoriografia dedicată problemei toleranței promovată de Iosif al II-lea, de la analiza conceptului și până la concretizarea acestuia în formele actelor legislative specifice, reflectă constanța preocupărilor specialiștilor, străini și români deopotrivă, în direcția unor clarificări de detaliu a subiectului¹, clarificări extinse până în sfera semantică². Cercetările recente asupra vocabularului politic iluminist în Transilvania au arătat că frecvența termenului *a suferi/suferire* în limbajul politic al secolului al XVIII-lea, în comparație cu raritatea celui corespondent, care avea să se impună doar în timp – *a tolera/toleranție, toleranță* – reflectă particularitățile climatului politic și constitutional din spațiul geo-politic avut în vedere.

Clarificarea originii conceptului de toleranță la Iosif al II-lea trebuie căutată în primul rând în educația pe care acesta a primit-o, în documentele programatice redactate în perioada anterioară guvernării absolute precum dar și

¹ Din întreaga istoriografie dedicată problemei prezentăm câteva reper de orientare: Gustav Frank, *Das Toleranz-Patent Kaiser Joseph II, Urkundliche Geschichte seiner Entstehung und seiner Folgen*, Wien, 1882; Francois Fejto, *Joseph II, un Habsbourg révolutionnaire*, Paris, Plon, 1953, Saul K. Padover, *The Revolutionary Emperor: Joseph II of Austria*, London, Eyre and Spottiswoode, 1976; Derek Beales, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa (1741-1780)*, vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Charles Harold O'Brien, *Ideas of Toleration in the Time of Joseph II*, Philadelphia, 1969; Paul P. Bernard, *The limits of the Enlightenment. Joseph II and the Law*, Illinois, University of Illinois Press, 1979; Peter F. Barton, *Toleranz und Toleranzpatente in der Donaumonarchie*, în *Im Zeichen Der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen, Eine Festschrift*, Band.VIII, Wien, 1981; Elisabeth Kovacs, *La genese de l'Edit de Tolerance de Joseph II dans la perspective de l'histoire autrichienne* în *Vol La Tolerance Civile. Actes du Colloque de Mons*, publié par Roland Crahay, Edition de L'Université de Mons, 1982, pp. 50-51; *Toleration in Enlightened Europe*, Edited by Ole Peter Grell and Roy Porter, Cambridge University Press, 2000; Tim J. Hochstrasser, *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, Cambridge University Press, 2000; Ioan Marin Mălinaș, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor școlare din timpul împărătesei Maria Tereza (1740-1780) și a împăraților Iosif al II-lea (1780-1790) și Leopold al II-lea (1790-1792)*, Viena, 1984, pp. 103-105; Pompiliu Teodor, *Tolerance and the Transylvanian Rumanians: from Maria Theresa to Joseph II.*, în vol. *Church and Society in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Craciun and Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1998, p. 184-206; Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, București, Editura Scriptorium, 2005, pp. 46-51; Idem, *Edictul de toleranță iosefin în Transilvania: reper istoriografice și perspective ale cercetării*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/1, 2007, p. 237-348.

² Pompiliu Teodor, Laura Stanciu, Iacob Mârza, *op. cit.*, p. 646-647, p. 673-674; Daniel Dumitran, *Edictul de toleranță*, p. 237.

în corespondența cu mama sa, un segment important care permite accesul la resorturile intime de gândire ale împăratului. Toate aceste surse lasă să transpară indicii importante în ceea ce privește sensul și scopul politicii de toleranță pe care Iosif al II-lea le-a avut în vedere. Aceste aspecte au fost studiate în detaliu de istoriografia austriacă, prin Hans Voltelini³ și ulterior de cea americană, sprijinită în mare parte pe interpretările profesorului german de drept Hermann Conrad⁴, care au concluzionat că fundamentul teoretic al concepției monarhului nu trebuie căutate în iluminismul francez, ci în concepțiile dreptului natural german.

Ultima fază a educației viitorului monarh a început în anul 1754 și a durat până în anul 1759, subiectul central constituindu-l legiile și principiile de guvernare. Rolul cheie a fost jucat în această direcție de doi iezuiți desemnați de împărăteasa Maria Tereza; Baronul Bartenstein, care de altfel a coordonat întregul proces al educației, și profesorul de drept Christian August von Beck, protestant convertit. Lui Beck i-a revenit sarcina familiarizării lui Iosif cu dreptul natural și al ginților. Astfel, lucrările lui Puffendorf, Heineccius, Holberg sau Frederic cel Mare cu a sa *Antimachiavelli* au servit drept modele pentru o compilație făcută de acesta în mod expres pentru instruirea prințului. Un studiu detaliat a fost făcut în ceea ce privește virtuțile și îndatoririle prințului față de poporul său. În tratarea diverselor forme de guvernământ au fost arătate punctele tari, slăbiciunile și diferitele căi în care dreptul suveran de a conduce poate fi exercitat⁵. Un principiu de bază însușit prin intermediul profesorului său a fost acela al puterii nelimitate a monarhiei și a monarhului, a cărui datorie principală este aceea de a conduce. Despotismul astfel exercitat nu trebuie înțeles într-un sens peiorativ atâta timp cât drepturile celor conduși sunt respectate. Beck i-a subliniat lui Iosif diferențele dintre constituțiile provinciilor monarhiei, pe care conducătorul trebuie să le respecte. În privința religiei, toleranța cofesiunilor necatolice a fost strict legată de interesele statului⁶. Analiza compendiului lui Beck a făcut obiectivul cercetărilor specialiștilor în istoria dreptului, Hermann Conrad fiind cel mai reprezentativ în acest sens. Investigațiile sale consolidează direcția lui Voltelini, potrivit căreia influența

³ Hans Voltelini, *Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts*, in *Historische Zeitschrift*, 105 Band, München und Berlin, 1910, p. 65-104. Textul articolului disponibil integral la <http://www.archive.org/details/historischezeits105muoft> Consultat în septembrie 2009.

⁴ Este cazul lui Derek Beales, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa*, p. 58-60. Vezi Hermann Conrad, *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lebnrecht*, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964; *Idem, Deutsche Rechtsgeschichte. Ein Lehrbuch*, Band 2, Neuzzeit bis 1806, Karlsruhe, 1966.

⁵ Derek Beales, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa*, p. 48.

⁶ *Ibidem*, p. 58.

predominantă a venit pe filieră germană și nu dinspre iluminismul francez. Nu este nici un indiciu în compendiul lui Beck despre primele două volume ale *Enciclopediei* franceze publicate în 1751. Dintre scrierile lui Voltaire apare doar *Secolul lui Ludovic al XVI-lea*, în vreme ce fiziocrații francezi sunt total absenți. Montesquieu, cu lucrarea *Despre spiritul legilor*, permisă în monarhia austriacă numai din 1753 este citat, însă nu cu pasajele care glorifică guvernarea reprezentativă, ci cu cele care vorbesc despre variația dreptului în diferite țări și perioade istorice. Sunt prezenți însă reprezentanții englezi Bacon, Hobbes și Pope și foarte puțin Locke. Credința celui din urmă în existența unui contract între conducător și supuși a fost combătută ca neistorică. Dintre autorii frecvent citați, Cicero, Horațiu sau Tacitus ocupă o poziție importantă⁷.

Preeminența dreptului natural german este evidentă numai prin simpla urmărire a citărilor lui Puffendorf. De altfel întreaga operă juridică a lui Beck⁸ este bazată în principal pe lucrarea lui Puffendorf, *De jure natura et gentium libri VIII* (Lund, 1672). Iosif a fost învățat mai întâi că nevoia individuală de securitate și teama de exploatare sunt elementele principale care au condus la formarea statului, iar ideea centrală a guvernării trebuie să fie binele statului și fericirea supușilor⁹. Beck l-a impresionat cu ideea că puterea suveranului este esențială în stat, care în orice situație rămâne rațiunea de a fi a întregului sistem de conducere a monarhiei¹⁰. Pentru cristalizarea conceptului de toleranță nu poate fi neglijată însă și influența italiană a lui Muratori, pe care Iosif al II-lea, ca parte a studiilor sale de religie, l-a citit în original: *Della carita cristiana*, 1723, *Della regolata divozione de cristiani*, 1747, *Della publica felicitate*, 1749, lucrări care pledează pentru venerarea simplă, abandonul inovațiilor doctrinare și liturgice și limitarea numărului călugărilor¹¹.

Legătura dintre politica religioasă a lui Iosif și concepția lui Puffendorf este și mai evidentă dacă avem în vedere lucrarea *De habitu religionis christianae ad vitam civilem*, 1687, în care și-a expus detaliat părerea despre relația biserică-stat. Din această lucrare Iosif a învățat că interesele statului trebuie să hotărască măsura tolerării confesiunilor care confruntă religia oficială. Dacă dizidenții sunt atât de numeroși, încât exilarea lor ar afecta grav interesele statului, atunci,

⁷ Hermann Conrad, *Recht und Verfassung*, p. 163-222.

⁸ Christian August von Beck (1720-1781), profesor de drept la Theresianische Ritterakademie, profesor al lui Iosif al II-lea. Dintre lucrările sale menționăm *Specimen iuris publici austriaci ex ipsis legibus actisque publicis eruti*, 1750; *Versuch einer Staatpraxis oder Kanzleyübung aus der Politik dem staats und Vöckerrechte*, 1754; *Ius publicum Hungariae*, 1796.

⁹ Derek Beales, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresia*, p. 58.

¹⁰ *Ibidem*, p. 103.

¹¹ Elisabeth Kovács, *La genese de l'edit de tolerance de Joseph II dans le perspective de l'histoire autrichienne*, în *Etudes sur XVIIIeme siècle, serie 1, La Tolerance civile, Actes du Colloque de Mons* publicé par Roland Crahay, 1982, p. 52.

spune Puffendorf, domnitorul nu numai că îi poate tolera pe cei de altă credință, dar uneori este chiar datorul lui. Domnitorul nu este obligat să-și răspândească propria religie prin forță. Tot de la Puffendorf preia Iosif ideile după care forța și persecuția nu pot converti pe nimeni și că oamenii nu pot fi mântuiți împotriva voinței lor¹².

În perioada 1759-1760 a studiat documente în legătură cu provinciile Imperiului, un rol esențial în această direcție revenindu-i lui Bartenstein, care a pregătit relatări despre situația religioasă în provinciile monarhiei (1755-1757). Din studiul acestor relatări Iosif și-a însușit principiul lui Bartenstein – *peragit tranquilla potestas, quod violentia nequit* – conform căruia tot ce este impus cu de-a sila nu merge bine¹³.

Un segment la fel de important pentru urmărirea genezei ideii de toleranță la Iosif al II-lea o constituie documentele programatice în care acesta și-a expus părerile personale vizând problemele monarhiei, de la educație până la chestiunile financiare și administrative. *Reveriiile* din 1763, reprezintă primul manifest în care viitorul monarh pune pe hârtie scopurile sale: crearea în monarhie a unei puteri absolute care să fie în poziția să facă tot binele posibil pentru stat și în al doilea rând găsirea unor mijloace pentru a susține statul fără ajutor din afară. “[...] Aceasta miroase a despotism, nota Iosif, dar fără o putere absolută nu este posibil ca un stat să fie fericit sau ca un suveran să facă lucruri mărețe”¹⁴. *Memorandumul* din anul 1765 este redactat de Iosif ca urmare a experiențelor din *Staatrat*, în calitate de coregent. Primele 5 capitole vizează educația și problemele religioase, dezvoltarea ideii despre egalitatea oamenilor la naștere, influența covârșitoare a educației și dezavantajul pentru monarhie a intoleranței religioase: “Un suveran trebuie să urmărească binele comun, nu conștiințele individuale căci servirea lui Dumnezeu este inseparabilă de servirea statului”¹⁵. În ultimul document, *Tabloul general al lucrurilor monarhiei* din 1768, chestiunile religioase nu sunt proeminente, Iosif fiind interesat mai mult de chestiunile administrative și financiare¹⁶.

Poate ce mai consistentă și mai vizibilă categorie care lasă să transpară fără echivoc concepția viitorului monarh în legătură cu problema toleranței este reprezentată de segmentul corepondenței dintre Iosif al II-lea și împărăteasa

¹² István Fazakas, *Politica religioasă și școlară a absolutismului lăminat în Transilvania*, Cluj- Napoca, 1998, p. 71.

¹³ Derek Beales, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresia*, p. 60

¹⁴ *Ibidem*, p. 98.

¹⁵ Franz A. J. Szabo, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753-1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, p. 249.

¹⁶ Vezi conținutul acestor documente în Derek Beales, *Joseph II. In the shadow of Maria Theresia*, p. 98-110.

Maria Tereza, care evidențiază deosebirile conceptuale și starea conflictuală instalată între cei doi spre finalul domniei împărătesei. Totodată, acestea reprezintă un argument pentru însușirea de către Iosif al II-lea, aproape ad litteram, a principiilor lucrărilor de drept studiate în privința acestei probleme. În istoriografia de specialitate marele merit îi revine istoricul austriac Alfred Ritter von Arneth, care a dezvăluit corespondența membrilor familiei imperiale, a lui Iosif al II-lea în particular, punând astfel la dispoziția istoricografilor străine un important instrument de lucru care permite analize dintre cele mai variate asupra fațetelor și problemelor epocii Imperiului Habsburgic. Corespondența dintre Iosif al II-lea și mama sa a văzut lumina tiparului în anul 1867 la Viena¹⁷ și este organizată în 3 volume - Vol. 1 (1761-1772), Vol. 2 (1773-1778 iulie), Vol. 3 (august 1778-1780), care cuprind un număr de 590 de scrisori, dintre care 402 sunt purtate între cei doi. Corespondența evidențiază o paletă variată de probleme, toate circumscrise însă statului și beneficiului acestuia: organizarea internă a statului, economice, militare, de politică externă sau religioase. Lucrarea include și o serie de scrisori ale lui Iosif al II-lea către fratele său Leopold, în număr de 188, care reflectă o notă mult mai personală, mai detașată de probelele statului.

Schimbul de idei în jurul problemei toleranței, a chestiunilor religioase în general se regăsește în volumul II al lucrării și cuprinde scrisori din perioada anilor 1775-1777, o perioadă agitată din viața Imperiului, caracterizată de conflictele din Bohemia și Moravia.

Corespondența cea mai bogată în jurul subiectului toleranței este generată de conflictul religios din Moravia, din anul 1777, când 10.000 de moravieni părăsesc religia catolică devenind protestanți. Aflat în perioada respectivă în călătorie în vestul Franței, Iosif al II-lea poartă o intensă corespondență în jurul problemei moraviene și a măsurilor represive inițiate de împărăteasă. Cu această ocazie Iosif al II-lea își expune tranșant părerea față de problema religiei. Subiectul corespondenței se constituie într-o ocazie care pune în lumină opozabilitatea a două moduri de a gândi și a face politică în finalul veacului al XVIII-lea. În iunie 1777 îi răspundea mamei sale din Franța: *"[...] declarația din Moravia mă convinge o dată în plus asupra principiilor mele: libertatea de credință și o singură religie, aceea care îi va conduce conduce în mod egal, pe toți locuitorii spre folosul statului. Jumătățile de măsură nu mi se potrivesc. Sau va fi deplina libertate de credință sau vor trebui expatriați toți cei care nu își împărtășesc credința. Are cineva dreptul să abuzeze de puterea sa până într-acolo, să le constrângă conștiința? Atâta timp cât oamenii*

¹⁷ *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt briefen Joseph's an seinen bruder Leopold.* Herausgegeben von Alfred Ritter von Arneth, Band 1-3, Wien, Druck und verlag von Carl Gerold's sohn, 1867.

servesc statul, se supun legilor naturii și societății și nu o defăimează pe Majestatea Voastră, ce drept are guvernarea vremelnică să intervină în alte lucruri?. Aceasta este convingerea mea și Majestatea Voastră o cunoaște; și sper ca niciodată să nu fiu forțat să mi-o schimb”¹⁸. Răspunsurile Mariei Tereza, care în aceste probleme se consulta îndeaproape cu Migazzi și Kaunitz, evidențiază diferențele conceptuale dintre cei doi: “[...] trebuie să spun că acum nu mai e nimic în apropierea ta de religie care să poată fi corupt, dacă persisti în aprobarea acestei toleranțe generale, despre care îmi spui că este un principiu al tău de la care nu te vei abate. Sper, și voi continua să mă rog lui Dumnezeu să te păzească de acest rău, care va fi cel mai mare de care monarhia a suferit vreodată”¹⁹.

În acest schimb de replici în care nicio parte nu se arată dispusă să își abandoneze convingerile, Iosif subliniază că atitudinea mamei sale se datorează înțelegerii greșite acuvântului *toleranță*, pe care aceasta o asociază în principal cu *indiferența*. „[...] este definiția cuvântului *toleranță* care a creat singura neînțelegere. *Domnia Voastră l-ați luat în cu totul alt sens. Dumnezeu mă va feri să cred că este o chestiune de indiferență dacă supușii devin protestanți sau rămân catolici, cu atât mai puțin dacă cred sau dacă urmează religia părinților lor. Aș da tot ce am dacă toți protestanții din statul tău ar deveni catolici. Pentru mine toleranța semnifică doar o chestiune laică; voi angaja fără să țin cont de religie sau voi da dreptul de a deține pământ, de a deveni cetățeni celor care sunt competenți și aduc avantaje monarhiei; [...] pentru mine toleranța înseamnă în esență un lucru secular și doresc să las fiecăruia libertatea să-și urmeze munca și profesia fără să fie amestecată religia. Exercițiul liber al religiei lor îi va face supuși mai buni și îi va feri să devină nereligioși; toleranța este un efect benefic al progresului cunoașterii care acum luminează Europa și care este datorată filosofilor și eforturilor unor oameni remarcabili; este o dovadă convingătoare a dezvoltării minții umane”²⁰.*

Scrisorile din această perioadă dintre cei doi au o semnificație cu atât mai importantă, cu cât datează din perioada ultimilor ani de guvernare ai împărătesei, cristalizând în subtext adevărate documente programatice. Conștientă de radicalismul pozițiilor fiului său Maria Tereza încearcă să insereze în scrisorile către acesta, principiile de bază după care trebuie condusă monarhia. “[...] Păcat că în ciuda celor mai bune intenții ale noastre nu ne putem înțelege. Poate furia mea se datorează faptului că nu primesc nici încrederea nici sinceritatea pe care cred că o merit. Timp de treizeci și șase de ani m-am ocupat numai de tine; douăzeci și șase din aceștia au fost fericiți, dar nu pot să spun același lucru acum, pentru că nu voi fi niciodată de acord cu asemenea principii relaxate. Arăți prea multă antipatie față de cei vechi, în special față de tot clerul, și ai principii prea liberale în privința moralei și conduitei. Aceasta mă îngrijorează în legătură cu poziția ta viitoare și mă face să tremur pentru

¹⁸ Alfred Arnoth, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*, Vol. II, Scrisoarea nr. CCLX, Iunie 1777, p. 141-142.

¹⁹ *Ibidem*, Scrisoarea nr. CCLXII, 5 Iulie 1777, p. 146-147.

²⁰ *Ibidem*, Scrisoarea nr. CCLXIV, 20 Iulie 1777, p. 151-153.

viitor²¹. Printre principiile fundamentale trei sunt cele mai importante: exercițiul liber al religiei, pe care nici un prinț catolic nu îl poate permite fără să-și asume responsabilitatea; distrugerea nobilimii, lucru pe care nu îl văd nici necesar nici drept și atât de mult repetata libertate în toate. Sunt prea bătrână să mă acomodez cu astfel de idei și nu pot decât să mă rog lui Dumnezeu ca succesorii mei să nu le încerce²².

Subiectul conflictului religios din Moravia se prelungeste în scrisorile celor doi până în luna septembrie 1777, fiecare păstrându-și punctul de vedere cu privire la toleranță: împărăteasa continuă să o asocieze cu indiferentismul și vede în ea un factor destabilizator al Imperiului, în vreme ce Iosif al II-lea încearcă cu argumente să arate că binele statului nu este condiționat de religia supușilor săi²³. Conflictul din Moravia și implicit dintre împărăteasă și coregent a fost încheiat prin interveția lui Kaunitz, care a acționat ca mediator între cei doi arătând că în fond credința adevărată este un dar de la Dumnezeu și că nu este drept ca să fie impusă prin forță.

Conturarea principiilor lui Iosif al II-lea despre toleranță au constituit un proces în care s-au îmbinat elementele teoretice ale educației, sub influența dreptului natural german cu elementele experiențelor practice acumulate ca membru al *Staatratului*, care nu au făcut altceva decât să îi radicalizeze convingerile cu privire la schimbările ce trebuie făcute în monarhie, cazul concret din Moravia fiind unul edificator în acest sens. Urmărirea actelor politice concrete din perioada domniei, în particular a *Edictului de Toleranță din anul 1781* și a corespondenței purtată cu alți reprezentanți cu influență în politica Imperiului reflectă faptul că Iosif al II-lea a rămas fidel principiilor sale față de problema toleranței. În decembrie 1787 îi scria lui Van Sweeten: “[...] Până în prezent religia protestantă a fost oprimată în statele mele și cei care o profesau erau priviți ca niște străini; drepturile civile, dreptul de proprietate, demnitățile și onorurile le erau interzise. Dar de la începutul domniei mele mi-am propus să îmi împodobesc coroana cu dragostea întregului meu popor și să urmez principiile unei guvernări generoase și juste. Am publicat legile toleranței și am rupt jugul care îi apăsa pe protestanți. Acum nimeni nu va mai putea fi persecutat pentru credința sa. Toleranța este efectul propagării Luminii care se întinde acum peste toată Europa; ea se bazează pe filosofie și pe marii oameni care îi sunt fondatori. Este un monument care ne vorbește despre progresul spiritului uman, este singura pe care guvernantii trebuie să o urmeze²⁴.

²¹ *Ibidem*, Scrisoarea nr. CCXXXIII, 24 Decembrie 1775, p. 99.

²² *Ibidem*, Scrisoarea nr. CCXXXI, Decembrie 1775, p. 94-95.

²³ *Ibidem*, Scrisorile nr. CCLXVIII și CCLXIX din 23 și 25 Septembrie 1777, p. 160-163.

²⁴ *Lettres inédites de Joseph II, empereur d'Allemagne: Précédées d'une notice historique sur ce Prince, et suivies de détails sur ses derniers momens*, Traduit de l'allemand par M.V, Paris, Imprimerie P. Gueffier, 1822, p. 107.